ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2010

Μελέτες (Studies) / 8

Κοινωνική οικονομία και κοινωνικός αποκλεισμός

Μια κριτική προσέγγιση

ΣΟΦΙΑ ΑΔΑΜ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ

Κοινωνική οικονομία και κοινωνικός αποκλεισμός:
Μια κριτική προσέγγιση

Κοινωνική οικονομία και κοινωνικός αποκλεισμός:
Μια κριτική προσέγγιση

Σοφία Αδάμ
Χρίστος Παπαθεοδώρου

Δεκέμβριος 2010

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α
106 81, Αθήνα
Τηλ. +30 2103327779
Fax +30 2103327770
www.ineobservatory.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο
είναι των συγγραφέων και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη
τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Επιμέλεια εξωφύλλου: Βάσω Αβραμοπούλου

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Κατερίνα Μινέσχου

Φωτογραφία εξωφύλλου: www.shutterstock.com

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: Γιάννης Παπαδημητρόπουλος

Εκτύπωση – Παραγωγή: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ

© ΙΝΕ ΓΣΕΕ
ISBN: 978-960-9571-02-9

Η παρούσα έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» 2007-2013.

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Το Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ αποτελεί έναν χώρο έρευνας και δράσης που απευθύνεται στους εργαζομένους, στην ακαδημαϊκή κοινότητα, στους φορείς χάραξης πολιτικής και στο σύνολο των πολιτών. Στόχος του είναι να προσφέρει επιστημονικά τεκμηριωμένες αναλύσεις για μια σειρά κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων που βρίσκονται στο επίκεντρο της τρέχουσας συγκυρίας και που έχουν άμεση σχέση με τα συμφέροντα του κόσμου της εργασίας. Το Παρατηρητήριο είναι σημείο συνάντησης και δημιουργικού διαλόγου πληθώρας ερευνητών, με απώτερο στόχο την ανάδειξη διαστάσεων των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων που έχουν ιδιαίτερη αξία για την οπτική των εργαζομένων και των συνδικάτων. Παράλληλα, η ερευνητική του δραστηριότητα εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια καταγραφής πολιτικών που δύνανται να συνεισφέρουν με ουσιαστικό τρόπο στην επίλυση των σημαντικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει στην τρέχουσα περίοδο ο κόσμος της εργασίας.

Η δραστηριότητα του Παρατηρητηρίου επικεντρώνεται σε τρεις βασικούς τομείς: α) στην οικονομία και την ανάπτυξη, β) στο κοινωνικό κράτος και το μέλλον της εργασίας και γ) στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού σε περιβάλλον δημοκρατίας και ισότητας. Ο πρώτος τομέας αφορά τα αίτια και τις επιπτώσεις της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, τις σύγχρονες προκλήσεις που έχει να αντιμετωπίσει ο δημόσιος τομέας και η δημοσιονομική πολιτική στην Ελλάδα, καθώς και τις αλλαγές που είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν στο αναπτυξιακό πρότυπο της χώρας. Ο δεύτερος τομέας αναφέρεται στην ασκούμενη κοινωνική πολιτική, στα ζητήματα της φτώχειας και των ανισοτήτων, στις εργασιακές σχέσεις και στο θεσμικό πλαίσιο των αγορών εργασίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει στην ανάλυση της τρέχουσας συγκυρίας και στην αποδόμηση που επιχειρείται σε μια σειρά δικαιω-

μάτων και κατακτήσεων των εργαζομένων. Τέλος, ο τρίτος τομέας επικεντρώνεται σε θέματα που αφορούν την εκπαίδευση και την κατάρτιση των εργαζομένων, τις ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις της ανεργίας, τον κοινωνικό αποκλεισμό και το ρατσισμό που βιώνει σημαντική μερίδα των εργαζομένων και των ανέργων στη χώρα.

Είναι προφανές ότι οι τρεις προαναφερθέντες τομείς έχουν επικαλύψεις μεταξύ τους. Μέσα από τα κείμενά του το Παρατηρητήριο επιδιώκει να αναδείξει αυτές τις επικαλύψεις και να φέρει στην επιφάνεια τα οφέλη που μπορεί να προκύψουν από την πολύπλευρη ανάλυση των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων. Στο πλαίσιο της προσπάθειας που επιχειρείται, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική η κατάθεση παρατηρήσεων, προτάσεων αλλά και εναλλακτικών προσεγγίσεων από όσους και όσες επιθυμούν να συνεισφέρουν στην ερευνητική δραστηριότητα του Παρατηρητηρίου.

Γιάννης Παναγόπουλος
Πρόεδρος ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Περιεχόμενα

1	**Εισαγωγή**	**9**
2	**Εννοιολογικές προσεγγίσεις**	**11**
3	**Ο τρίτος τομέας στο νεοκλασικό υπόδειγμα**	**15**
3.1	Η διπλή αποτυχία αγοράς και κράτους	15
3.2	Ασύμμετρη πληροφόρηση-εμπιστοσύνη	16
3.3	Τα «αγαθά» κίνητρα των ιδρυτών	16
3.4	Ο υπολειμματικός ρόλος του κράτους	17
4	**Τρίτος τομέας και προνοιακός πλουραλισμός**	**19**
4.1	Συμμετοχικότητα - εκδημοκρατισμός	20
4.2	Αποκέντρωση - τοπική ανάπτυξη	20
4.3	Μείωση κόστους	21
4.4	Δημιουργία νέας ζήτησης	22
4.5	Ένταξη στην αγορά εργασίας	22
5	**Κοινωνική οικονομία και πολιτικές της ΕΕ**	**25**
6	**Κοινωνική οικονομία και Ελλάδα**	**29**
7	**Κριτική επισκόπηση θεωρητικών παραδειγμάτων-πολιτικών**	**33**
8	**Αντί επιλόγου**	**39**
	Βιβλιογραφία	**41**

1. Εισαγωγή

Ο τρίτος τομέας αποτελείται από ένα σύνολο πρακτικών οργάνωσης της κοινωνικής και οικονομικής ζωής που δεν μπορούν αυστηρά να ενταχθούν ούτε στον δημόσιο ούτε στον ιδιωτικό τομέα (Defourny, 2001), όπως οι συνεταιρισμοί, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και οι κοινωνίες αλληλοβοήθειας. Στην παρούσα μελέτη στόχος μας είναι να αναδείξουμε το θεωρητικό υπόβαθρο και τις εσωτερικές αντιθέσεις των υπέρμαχων της ενίσχυσης του ρόλου της κοινωνικής οικονομίας στο πεδίο της καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Στην πρώτη ενότητα, θα αποσαφηνίσουμε τις χρησιμοποιούμενες έννοιες του μη κερδοσκοπικού τομέα, της κοινωνικής οικονομίας και της αλληλέγγυας οικονομίας. Στη δεύτερη ενότητα, θα εξετάσουμε τα επιχειρήματα που προβάλλονται για την υπεροχή του τρίτου τομέα έναντι του κράτους πρόνοιας και του κερδοσκοπικού ιδιωτικού τομέα, όπως αυτά αναπτύσσονται στο πλαίσιο του νεοκλασικού υποδείγματος, και ιδιαίτερα στη νεοφιλελεύθερη εκδοχή του και την ιδεολογία που εκπορεύεται από αυτή για τη διαχείριση και οργάνωση των σύγχρονων οικονομικών. Στην τρίτη ενότητα, θα εξετάσουμε τα επιχειρήματα που αρθρώνονται από τους υποστηρικτές του προνοιακού πλουραλισμού για την ενίσχυση του ρόλου της κοινωνικής οικονομίας. Στην τέταρτη ενότητα, στόχος είναι να ανιχνεύσουμε τους τρόπους προώθησης της κοινωνικής οικονομίας στις ευρωπαϊκές πολιτικές, ως μέσο για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Στην πέμπτη ενότητα, επιχειρείται μια επισκόπηση του βελγικού του τρίτου τομέα στην Ελλάδα μέσα από τις πραγματοποιηθείσες έρευνες. Στην τελευταία ενότητα, στόχος μας είναι να αποτιμήσουμε κριτικά τις πολιτικές για την ενίσχυση της κοινωνικής οικονομίας και να φωτίσουμε ορισμένες πτυχές αναφορικά με την ελληνική πραγματικότητα.

2. Εννοιολογικές προσεγγίσεις

Ο όρος «τρίτος τομέας» ή «τρίτο σύστημα» έχει ευρεία αποδοχή από υποστηρικτές των περισσότερων θεωρητικών προσεγγίσεων (Moulaert and Ailenei, 2005), εμφανίζεται εκτενώς σε κείμενα πολιτικής της Ε.Ε. (Πιλοτικό Πρόγραμμα Third System and Employment), ενώ παραπέμπει και στον «τρίτο δρόμο» του Γκίντενς (1998). Ως εκ τούτου, θεωρούμε ότι αποτελεί ένα επαρκές σημείο αναφοράς για να οριοθετήσουμε τη συζήτηση γύρω από τις άλλες χρησιμοποιούμενες έννοιες: κοινωνική οικονομία, μη κερδοσκοπικός τομέας και αλληλέγγυα οικονομία, οι οποίες περιγράφουν κοινωνικοοικονομικά μορφώματα που εμπίπτουν στο πεδίο της παρούσας έρευνας.

Η καταγραφή που πραγματοποιείται στον ακόλουθο πίνακα έχει ως στόχο να καταδείξει ότι οι διαφορές ορισμών αποτυπώνουν εν πολλοίς διαφορές θεωρητικών προσεγγίσεων και ιστορικών διαδρομών. Οι σχετικές έννοιες παρουσιάζονται από αριστερά προς τα δεξιά σκοπίμως σε συνάρτηση με τη νοηματοδότηση που φέρουν στη διεθνή βιβλιογραφία.[1] Σχηματικά (και ελπίζουμε όχι άδικα), ο όρος «αλληλέγγυα οικονομία» παραπέμπει σε περισσότερο ριζοσπαστικές πρακτικές, οι οποίες αναδύθηκαν στο πλαίσιο κοινωνικών κινημάτων (π.χ. κατειλημμένα εργοστάσια στην Αργεντινή μετά την κρίση). Ο όρος «κοινωνική οικονομία» παραπέμπει στη συνεταιριστική παράδοση της ηπειρωτικής Ευρώπης επιδεικνύοντας έναν πλουραλισμό στις ιδεολογικές καταβολές του (Defourny and Develtere, 1999). Στη σημερινή εποχή, οι υποστηρικτές του όρου «κοινωνική

1. Ενδεχομένως, η ταξινόμηση των θεωριών με βάση την πολιτική στόχευση να είναι προβληματική επιστημολογικά και σε αυτό το σημείο οφείλουμε κάποιες επισημάνσεις: α) η αντιστοίχιση θεωρητικών υποδειγμάτων και πολιτικών στρατηγικών δεν είναι πάντα εφικτή, δεδομένου ότι οι πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού μπορεί να αντλούν υποθέσεις και επιχειρήματα από περισσότερες θεωρίες, β) για μια σαφώς πληρέστερη διαπραγμάτευση των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων του τρίτου τομέα βλ. Adaman and Madra (2002).

οικονομία» τονίζουν τη συλλογική διάσταση των αναδυόμενων εγχειρημάτων, εντάσσουν τη συζήτηση στο πλαίσιο της αναμόρφωσης του κράτους πρόνοιας μέσα από την εμπλοκή των χρηστών των υπηρεσιών (Laville, 2003· Defourny and Pestoff, 2008) και αντλούν τη θεωρητική τους θεμελίωση από το έργο του Πολάνυι (2007). Ο όρος «μη κερδοσκοπικός τομέας» συνδέεται με την αγγλοσαξονική παράδοση, είναι περισσότερο εμπειρικά προσανατολισμένος, δίνει έμφαση στην ιδιωτική πρωτοβουλία έναντι της συλλογικής διάστασης, ενώ θεωρητικά θεμελιώνεται στο νεοκλασικό υπόδειγμα (αποτυχία κράτους και αγοράς στην κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών), αλλά και στη «θεωρία κοινωνικής καταγωγής» που υιοθετούν οι Salamon και Anheier στο πλαίσιο του John Hopkins «Συγκριτικού Προγράμματος για τον Μη Κερδοσκοπικό Τομέα» (Salamon and Anheier, 1998· Salamon et al., 2000).

Η κοινωνική οικονομία εντάσσεται στη συζήτηση για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, λόγω της συνάρθρωσής της με τις πολιτικές του κράτους πρόνοιας. Είναι λοιπόν σημαντικό να εξετάσουμε γιατί η αυξανόμενη εμπλοκή των φορέων της κοινωνικής οικονομίας στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού προτάσσεται από διαφορετικές, συχνά αντιθετικές, ιδεολογικές και πολιτικές τοποθετήσεις για το ρόλο του κράτους, αλλά και πώς προσδιορίζεται εννοιολογικά στο πλαίσιο των διαφορετικών στρατηγικών και εφαρμοσμένων πολιτικών. Συγκεκριμένα, και κάπως σχηματικά, οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας συνδέονται με τις πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω δύο διαφορετικών οδών (Defourny et al., 2001· Gough et al,. 2006):

- Παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας υποκαθιστώντας εν μέρει λειτουργίες του κράτους πρόνοιας, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης του τελευταίου και της συνακόλουθης εμπλοκής του ιδιωτικού τομέα (στην κερδοσκοπική ή μη μορφή του) στην παροχή υπηρεσιών υγείας, πρόνοιας και ασφάλισης.
- Αποτελούν συχνά το όχημα για τη μετάβαση από τις παθητικές στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, δηλαδή την αυξανόμενη έμφαση που δίνεται στην απασχολησιμότητα των ατόμων μέσω της υλοποίησης προγραμμάτων συμβουλευτικής στήριξης, κατάρτισης και προώθησης στην απασχόληση ή/και μέσω της τοποθέτησης σε ήπιες, ημιπροστατευμένες θέσεις εργασίας, όπως στην περίπτωση των κοινωνικών επιχειρήσεων.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΤΟΜΕΑ			
Έννοια	**Αλληλέγγυα οικονομία**	**Κοινωνική οικονομία**	**Μη κερδοσκοπικός τομέας**
Ορισμός	Η αλληλέγγυα οικονομία περιλαμβάνει εκείνες τις οικονομικές δραστηριότητες που στοχεύουν στον εκδημοκρατισμό της οικονομίας στη βάση της συμμετοχής των πολιτών. Διακρίνονται από μια διττή στόχευση: • οικονομική, διότι επιχειρούν να δημιουργήσουν οικονομικές σχέσεις με βάση την αμοιβαιότητα και σε συνδυασμό με πόρους από την αγορά και την αναδιανομή του κράτους· • πολιτική, διότι επιχειρούν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν αυτόνομους δημόσιους χώρους όπου συζητούνται σκοποί και μέσα.	Αποτελείται από όλες τις οικονομικές δραστηριότητες που διεξάγονται από επιχειρήσεις, κυρίως συνεταιρισμούς, ενώσεις και κοινωνίες αλληλοβοήθειας, οι οποίες εμφορούνται από τις ακόλουθες αρχές: • προτεραιότητα στις υπηρεσίες προς τα μέλη και την κοινότητα και όχι στο κέρδος, • αυτόνομη διοίκηση, • δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων, • προβάδισμα στα μέλη και στην εργασία έναντι του κεφαλαίου στη διανομή των κερδών.	Οι Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις που διαθέτουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: • Έχουν θεσμική μορφή (νομικό πρόσωπο). • Είναι ιδιωτικές (διακριτές από το κράτος και τους φορείς του). • Είναι αυτοδιοικούμενες (θεσπίζουν τους δικούς τους κανόνες και ορίζουν τη δική τους διαδικασία λήψης αποφάσεων). • Δεν μπορούν να διανείμουν κέρδη στα μέλη, στους διευθύνοντες ή στους μετόχους τους. • Οι δράσεις τους εμπλέκουν χορηγούς και εθελοντές, και η συμμετοχή είναι εθελοντική.
Πηγή	Moulaert and Ailenei (2005), Laville (2003), Laville et al. (2007)	Defourny and Develtere (1999), Defourny (2001), Monzon and Chavez (2008)	Weisbord (1975), Benner and Van Hoomissen (1991), Hansmann (1987), Rose-Ackerman (1996), Salamon and Anheier (1998, 2000)
Φορέας	RILESS: Δίκτυο Λατινοαμερικάνων Ερευνητών για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία.	EMES-Ευρωπαϊκό Ερευνητικό Δίκτυο για την Κοινωνική Οικονομία CEP-CMAF: Εκπρόσωπος σε επίπεδο ΕΕ που το 2008 μετονομάστηκε σε «Κοινωνική Οικονομία Ευρώπη».	John Hopkins Συγκριτικό Πρόγραμμα για τον Μη Κερδοσκοπικό Τομέα (Comparative Nonprofit Sector Project)

Στην πράξη, είναι πολύ δύσκολο να διαχωρίσεις τις προηγούμενες κατηγορίες φορέων και λειτουργιών, ακόμη και αν κάτι τέτοιο προβλέπεται θεσμικά, όπως στην περίπτωση της Ιταλίας[2], διότι υπάρχουν κοινωνικές επιχειρήσεις που απασχολούν άτομα ευπαθών κοινωνικά ομάδων με στόχο την παροχή υπηρεσιών κοινής ωφέλειας (Borzaga and Defourny, 2001).

2. Σύμφωνα με το νόμο 381/1991, οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί διακρίνονται σε δύο τύπους: α) τους κοινωνικούς συνεταιρισμούς που παρέχουν υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης και κοινωνικής υποστήριξης και β) τους κοινωνικούς συνεταιρισμούς που λειτουργούν ως φορείς ένταξης ευπαθών κοινωνικών ομάδων στην αγορά εργασίας.

3. Ο τρίτος τομέας στο νεοκλασικό υπόδειγμα

Οι πρώτες προσεγγίσεις (Weisbord, 1975· Ben-Ner and Van Hoomissen, 1991· Hansmann, 1987· Rose-Ackerman, 1996· Salamon and Anheier, 1996) της οικονομικής θεωρίας στον τρίτο τομέα αφορούσαν τις Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις (εφεξής ΜΚΟ). Το ενδιαφέρον εστιαζόταν στην ιδιαιτερότητα της οργανωτικής αρχής τους, η οποία θέτοντας τον περιορισμό της μη διανομής κερδών (non-distribution constraint) αποτελούσε μια πρόκληση για τη θεωρία της επιχείρησης των ορθόδοξων οικονομικών. Το βασικό ερώτημα είναι γιατί υπάρχουν ΜΚΟ στη μεικτή οικονομία; Γιατί δεν ικανοποιούνται οι ανάγκες (κυρίως στην παροχή συλλογικών ή κοινωνικά αναγκαίων αγαθών, όπου παρατηρείται και η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους) από την αγορά και το κράτος; Ποιο είναι το συγκριτικό τους πλεονέκτημα;

3.1 Η διπλή αποτυχία αγοράς και κράτους

Η αγορά αποτυγχάνει στην παροχή συλλογικών αγαθών, ενώ το κράτος ενδιαφέρεται μόνο για την ικανοποίηση του μέσου ψηφοφόρου και δεν καλύπτει τις ιδιαίτερες ανάγκες ειδικών κοινωνικών ομάδων ή δεν τις καλύπτει επαρκώς. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα άτομα που απαρτίζουν αυτές τις κοινωνικές ομάδες ή άτομα που θεωρούν ότι πρέπει να παρέχονται καλύτερες ή/και περισσότερες υπηρεσίες σε αυτές τις ομάδες υποστηρίζουν τη δημιουργία ΜΚΟ (Weisbrod, 1975). Η θέση αυτή συνεπάγεται ότι όσο περισσότερο ετερογενής είναι ο πληθυσμός (σε επίπεδο χώρας ή/και κοινότητας) τόσο περισσότερες ΜΚΟ αναπτύσσονται για να καλύψουν τις διαφοροποιημένες κοινωνικές ανάγκες. Η ετερογένεια μπορεί να αφορά το επίπεδο εισοδήματος, την ηλικία, το έθνος, το φύλο, τη θρησκεία κ.ο.κ.

3.2 Ασύμμετρη πληροφόρηση-εμπιστοσύνη

Ο Hansmann (1987) θεωρεί ότι η ρήτρα της μη διανομής κερδών λειτουργεί ως αναγκαίος μηχανισμός για την επίλυση προβλημάτων ασύμμετρης πληροφόρησης και αποτυχίας συμβολαίων. Στις περιπτώσεις δηλαδή κοινωνικών υπηρεσιών όπως η υγεία, η φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, όπου ο καταναλωτής δεν μπορεί να εκτιμήσει εκ των προτέρων ορθά την ποσότητα ή/και την ποιότητα της παρεχόμενης υπηρεσίας[3], το γεγονός ότι μια εταιρεία είναι μη κερδοσκοπική εκπέμπει το σήμα ότι θα υπάρξει καλύτερη αντιμετώπιση του εξυπηρετούμενου και δημιουργεί μεγαλύτερη εμπιστοσύνη από μια αντίστοιχη ιδιωτική κερδοσκοπική. Βέβαια, αυτό το επιχείρημα συνηγορεί υπέρ της υπεροχής του τρίτου τομέα έναντι του ιδιωτικού κερδοσκοπικού, αλλά δεν υποδεικνύει και την υπεροχή έναντι του κράτους. Συνεπώς, αυτή η θέση μπορεί να λειτουργήσει μόνο συμπληρωματικά στο προηγούμενο επιχείρημα της ετερογένειας.

3.3 Τα «αγαθά» κίνητρα των ιδρυτών

Η ζήτηση υπηρεσιών από ΜΚΟ δεν εξηγεί και το γιατί αυτές δημιουργούνται, δηλαδή δεν εξηγεί την εμφάνισή τους από την πλευρά της προσφοράς. Οι Ben-Ner and Van Hoomissen (1991) υποστηρίζουν ότι για να συσταθεί μια ΜΚΟ πρέπει να δημιουργηθεί μια ομάδα από άτομα με παρόμοιες πεποιθήσεις και ανάγκες. Δηλαδή η υπόθεση της ετερογένειας του Weisbrod επεκτείνεται με την προσθήκη μίας επιπλέον παραμέτρου, την ύπαρξη μιας ομοιογενούς ομάδας μέσα στον γενικά ετερογενή πληθυσμό. Αυτή η προϋπόθεση είναι απαραίτητη γιατί, όπως ισχυρίζονται οι Ben-Ner and Gui (2003), η λειτουργία των ΜΚΟ προϋποθέτει αυξημένες διαπροσωπικές σχέσεις, ένα κλίμα εμπιστοσύνης, που στη συνέχεια συνεισφέρει στη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου. Άλλωστε, έχουν αναπτυχθεί και θεωρίες που τονίζουν τα ιδεολογικά κίνητρα των επιχειρηματιών του μη κερδοσκοπικού τομέα (Rose-Ackerman, 1997· Young, 1983 σε Kingma, 1997), καθώς και την ιδιαιτερότητα των εργαζομένων στις ΜΚΟ οι οποίοι/-ες εκτιμώντας περισσότερο το κοινωνικό προϊόν της δουλειάς τους από το επίπεδο των μισθών, ουσιαστικά δωρίζουν μέρος του χρόνου τους δεχόμενοι

3. Ή ακόμη επειδή σε τέτοιου είδους κοινωνικές υπηρεσίες υπάρχει διάκριση ανάμεσα στο λήπτη της υπηρεσίας (παιδί, ηλικιωμένος) και στο δικαιούχο (μέλος του συγγενικού περιβάλλοντος).

μικρότερες αμοιβές από τις κοινά αποδεκτές (Preston, 1989 σε Kingma, 1997). Το ζήτημα των αξιών παίζει σημαντικό ρόλο στις αναλύσεις του τρίτου τομέα, όπως αποτυπώνεται και από επιμέρους συνεισφορές που επικαλούνται το γεγονός ότι η ανάδυση των ΜΚΟ εν πολλοίς οφείλεται στην ύπαρξη ανθρώπων με έντονο αξιακό υπόβαθρο (Valentinov, 2005).[4]

3.4 Ο υπολειμματικός ρόλος του κράτους

Ο Salamon (1985, 1987 σε Steinberg, 2006) ισχυρίστηκε ότι οι σχέσεις ΜΚΟ και κράτους δεν βασίζονται στον ανταγωνισμό αλλά στη συνεργασία. Η εκτεταμένη εμπειρική του έρευνα στις ΗΠΑ τον οδήγησε να υποστηρίξει ότι το κράτος χρηματοδοτεί σε μεγάλο βαθμό την παροχή δημόσιων αγαθών μέσω της εμπλοκής των ΜΚΟ (με απευθείας επιδοτήσεις, με ανάθεση συμβολαίων, με επιδότηση των χρηστών των υπηρεσιών, με πληρωμή των υπηρεσιών ανά εξυπηρετούμενο). Σύμφωνα με τη δική του οπτική, το κράτος παρεμβαίνει για να διορθώσει τις αποτυχίες των ΜΚΟ. Οι αποτυχίες αναφέρονται στην ανεπάρκεια πόρων και μέσων, στον ερασιτεχνισμό, στη μεροληπτική μεταχείριση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων έναντι της καθολικότητας του κράτους και στον πατερναλισμό, όταν οι ιδρυτές των ΜΚΟ αποφασίζουν το είδος και το μείγμα των παρεχόμενων υπηρεσιών χωρίς λογοδοσία στους λήπτες ή σε κάποιο εκλογικό σώμα. Συνοπτικά, υπάρχουν μεγάλα περιθώρια συνεργασίας μεταξύ κράτους και ΜΚΟ, διότι τα ελαττώματα του ενός αποτελούν συγκριτικά πλεονεκτήματα του άλλου.

Συμπερασματικά, οι νεοκλασικές οικονομικές θεωρίες προσεγγίζουν τον τρίτο τομέα διευρύνοντας το θεωρητικό οπλοστάσιο του νεοκλασικού παραδείγματος, ώστε να αναλύσουν με αγοραίο τρόπο μορφώματα που (τουλάχιστον σύμφωνα με τη νομική μορφή και οργανωτική τους αρχή) ξεφεύγουν από την τυπική

4. Μια σημαντική συζήτηση εντός της νεοκλασικής θεωρίας για τον τρίτο τομέα, τη φιλανθρωπία και τις εθελοντικές οργανώσεις σχετίζεται με την έννοια του αλτρουισμού. Ο αλτρουισμός διακρίνεται στην αγνή και μη αγνή μορφή του. Στην πρώτη περίπτωση, το άτομο προσφέρει εθελοντισμό γιατί το ενδιαφέρει η αύξηση της προσφοράς ενός δημόσιου αγαθού. Στη δεύτερη περίπτωση, υπάρχουν και εγωιστικά κίνητρα, εφόσον θεωρείται ότι το άτομο αντλεί ευχαρίστηση από την πράξη της προσφοράς (warm-glow effect). Και σε αυτή την περίπτωση επιχειρείται μια τροποποίηση του νεοκλασικού υποδείγματος, ώστε να εντάσσει συμπεριφορές που δεν εμπίπτουν στην τυπική μεγιστοποίηση χρησιμότητας (Folbre and Goodin, 2004).

καπιταλιστική επιχείρηση. Συνεπείς με μια θεωρία που στο κράτος βλέπει σπατάλη, ανορθολογικότητα, επιβολή ομοιογενών υπηρεσιών σε διαφοροποιημένες προτιμήσεις και συρρίκνωση της ατομικής ευθύνης και πρωτοβουλίας, οι περισσότερες αναλύσεις επιχειρούν να εξηγήσουν γιατί υπερέχουν οι ΜΚΟ έναντι των καθαρών κερδοσκοπικών εταιρειών στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών. Αυτή τους η θέση εξηγεί και τη δημοτικότητά τους στην προώθηση της νεοφιλελεύθερης ατζέντας για τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας μέσω και της ενίσχυσης του τρίτου τομέα.

4. Τρίτος τομέας και προνοιακός πλουραλισμός

Αν η προηγούμενη συζήτηση εδράζεται στη δυτική πλευρά του Ατλαντικού, η ηπειρωτική Ευρώπη (Defourny, 2001· Defourny and Pestoff, 2008· Evers and Laville, 2004) αναπτύσσει τα δικά της επιχειρήματα τονίζοντας την ιδιαιτερότητα του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου και την ανάγκη διεύρυνσης του ερευνητικού πεδίου με την προσθήκη μορφωμάτων που δεν υπόκεινται στον περιορισμό της μη διανομής κερδών (συνεταιρισμοί, κοινωνικές επιχειρήσεις).

Ποια είναι όμως η συσχέτιση της έννοιας της κοινωνικής οικονομίας με τη συζήτηση για το νέο κράτος πρόνοιας και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού; Η συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση θεωρεί ότι έχουμε περάσει στην εποχή του *προνοιακού πλουραλισμού* (Evers and Laville, 2004). Σύμφωνα με αυτή την άποψη, το κλασικό κράτος πρόνοιας έφτασε στα όρια του ιστορικού του ρόλου με την κρίση του 1970, δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει την ανεργία και αποδείχτηκε ανεπαρκές στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, οι οποίες να καλύπτουν τις νέες κοινωνικές ανάγκες ή στην παροχή διαφοροποιημένων υπηρεσιών, οι οποίες να λαμβάνουν υπόψη τους τη γνώμη των χρηστών των υπηρεσιών. Μπροστά στην επέλαση του νεοφιλελευθερισμού, τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και την αυξανόμενη εμπλοκή του ιδιωτικού κερδοσκοπικού τομέα στην παροχή των κοινωνικών υπηρεσιών, προκρίνεται η ενίσχυση του ρόλου της κοινωνικής οικονομίας. Αυτή τη φορά, τα επιχειρήματα για την υπεροχή του τρίτου τομέα στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι πιο προοδευτικά από την κλασική νεοφιλελεύθερη ρητορεία.[5]

5. Ας μην ξεχνάμε ότι η ανανέωση του Εργατικού Κόμματος στην Αγγλία επί Blair επιχειρήθηκε μέσα από την πολιτική του τρίτου δρόμου, που προέβλεπε αυξημένες αρμοδιότητες για τις οργανώσεις και τους φορείς του τρίτου τομέα στην κοινωνική πρόνοια και στην προώθηση της ισότητας των ευκαιριών.

4.1 Συμμετοχικότητα - εκδημοκρατισμός

Οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας δημιουργούνται ή/και διοικούνται από μια πληθώρα εταίρων (stakeholders), όπως εργαζόμενοι, διοικητικά στελέχη, χρήστες των υπηρεσιών, εκπρόσωποι της τοπική αυτοδιοίκησης, εκπρόσωποι του ευρύτερου δημόσιου τομέα, των συνδικάτων, της αγοράς (Campi et al., 2006). Συνεπώς, προωθείται ένα μοντέλο πολυσυμμετοχικής και δημοκρατικής διακυβέρνησης. Αυτή η διάσταση μπορεί να εκφράζεται είτε με θεσμικό τρόπο (σύνθεση του ΔΣ μέσω της εκπροσώπησης διαφορετικών κατηγοριών εταίρων-μελών) είτε άτυπα (μέσω της διενέργειας τακτικών ή έκτακτων συναντήσεων με εκπροσώπους όλων των κατηγοριών). Ο Pestoff (2009) αναγνωρίζει τον αυξανόμενο ρόλο των πολιτών στην παραγωγή και παροχή προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών[6] στη Σουηδία, εισάγοντας τον όρο «συμπαραγωγή κοινωνικών υπηρεσιών». Ο Vaillancourt (2009) προχωράει ακόμη περισσότερο και εξετάζει τις περιπτώσεις συνδιαμόρφωσης της κοινωνικής προστασίας μέσω της ενεργητικής εμπλοκής των χρηστών των υπηρεσιών στον Καναδά, θεωρώντας πως η συμμετοχή δεν πρέπει να περιορίζεται στο στάδιο της υλοποίησης, αλλά οφείλει να επεκτείνεται και στη φάση του σχεδιασμού της κοινωνικής πολιτικής.

4.2 Αποκέντρωση - τοπική ανάπτυξη

Η ενίσχυση της κοινωνικής οικονομίας βρίσκεται σε αρμονία με τις πολιτικές αποκέντρωσης και με την αυξανόμενη έμφαση των αναπτυξιακών πολιτικών στην τοπική διάσταση. Η επιχειρηματολογία βασίζεται σε αναλύσεις που αποτυπώνουν τις διαφορικές επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης (κάποιες περιοχές κατορθώνουν να γίνουν ανταγωνιστικές διεθνώς και αναπτύσσονται, ενώ άλλες μένουν πίσω και αποκόπτονται από τη διεθνή τροχιά ανάπτυξης). Ως αποτέλεσμα η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός έχουν συγκεκριμένη χωρική υπόσταση. Όπως ισχυρίζονται οι Gough et al. (2006), η θεώρηση της φτώχειας ως ζητήμα-

6. Η οξύμωρη αυτή διατύπωση (προσωπικές-κοινωνικές υπηρεσίες) σχετίζεται με τη συζήτηση για την τεταρτο-γενοποίηση της οικονομίας (Laville, 2003), σύμφωνα με την οποία δεν αυξάνονται απλώς οι υπηρεσίες έναντι του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα, αλλά και δημιουργούνται μεγαλύτερες ανάγκες για υπηρεσίες που εμπεριέχουν στοιχεία σχέσης και προϋποθέτουν οικειότητα (π.χ. φροντίδα ηλικιωμένων κατ' οίκον). Οι λεγόμενες proximity services στα αγγλικά.

τος προβληματικών περιοχών δεν είναι καινούρια, αφού μπορεί να εντοπιστεί στις προσπάθειες οικιστικού εξευγενισμού και εξυγίανσης των υποβαθμισμένων περιοχών της Αγγλίας από τον 19ο αιώνα. Η επικαιρότητα της νέας τάσης αποκέντρωσης ξεκινά από το επιχείρημα ότι το καθολικό κράτος πρόνοιας με τις ομοιογενείς του υπηρεσίες δεν λαμβάνει υπόψη τις ιδιαίτερες γεωγραφικές συνθήκες και τα προβλήματα που αναδύονται και, ίσως το σημαντικότερο, δεν αξιοποιεί την τοπική δυναμική για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Συνεπώς, η πολιτική του τρίτου δρόμου βλέπει στην αποκέντρωση τη δυνατότητα που εμφανίζεται για τους φορείς της κοινωνικής οικονομίας να αποκτήσουν έναν ενισχυμένο ρόλο στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, εφόσον γνωρίζουν καλύτερα την περιοχή στην οποία δραστηριοποιούνται και μπορούν να κινητοποιήσουν την τοπική κοινότητα.

4.3 Μείωση κόστους

Μια κοινή συνισταμένη των θέσεων υπέρ της ενίσχυσης των φορέων της κοινωνικής οικονομίας στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών είναι η εκτίμηση ότι παρέχουν καλύτερες υπηρεσίες στο ίδιο ή/και σε χαμηλότερο κόστος σε σχέση με τον αμιγή δημόσιο τομέα. Ας μην ξεχνάμε ότι η συζήτηση για την κοινωνική οικονομία εντάσσεται στη συζήτηση αναφορικά με την αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας και την αντιμετώπιση των προβλημάτων που σχετίζονται με το δημόσιο έλλειμμα και τη βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Για τους υποστηρικτές της κοινωνικής οικονομίας είναι σημαντικό να αναδειχθούν τα πλεονεκτήματα του τρίτου τομέα με όρους αποδοτικότητας, ως εναλλακτικού δρόμου στην ακραιφνή ιδιωτικοποίηση. Η επιχειρηματολογία τους βασίζεται στα συνδυασμένα αποτελέσματα των ακόλουθων παραμέτρων:

- Τα στελέχη και οι εργαζόμενοι στον τρίτο τομέα προσφέρουν καλύτερες υπηρεσίες και καταβάλλουν μεγαλύτερη προσπάθεια γιατί πιστεύουν στους στόχους της οργάνωσης σε σχέση με τους/τις υπαλλήλους σε μια κρατική υπηρεσία. Εδώ, επίσης, εντάσσεται και η εθελοντική εργασία που αξιοποιεί το τοπικό δυναμικό μιας κοινότητας.
- Η κοινωνική οικονομία μπορεί να αντλήσει πόρους από τον ιδιωτικό κερδοσκοπικό τομέα και να δημιουργήσει νέες υπηρεσίες ή να παρέχει μεγαλύτερα επίπεδα από τις υπάρχουσες, χωρίς να επιβαρύνει τον κρατικό προϋπολογισμό.

- Η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών από τον τρίτο τομέα συχνά παίρνει τη μορφή συμβολαίων παροχής έργου με χρηματοδότηση από το κράτος, το οποίο επιβλέπει την υλοποίησή τους με βάση μετρήσιμους δείκτες. Ως εκ τούτου, οι φορείς του τρίτου τομέα είναι περισσότερο προσανατολισμένοι και αναγκαστικά πιο συμμορφωμένοι στην επίτευξη συγκεκριμένων αποτελεσμάτων σε σχέση με μια δημόσια υπηρεσία.

4.4 Δημιουργία νέας ζήτησης

Οι διπλές πιέσεις που δέχεται σήμερα το κράτος πρόνοιας συμπυκνώνουν ένα οριακό σημείο, εφόσον το κράτος διαθέτει ελάχιστα μέσα για να απαντήσει τόσο σε διαχρονικές όσο και σε νέες κοινωνικές ανάγκες (Taylor-Gooby, 2004). Εδώ ακριβώς έγκειται και η υποτιθέμενη καινοτομία του τρίτου τομέα, δηλαδή στη δυνατότητα να φέρνει στην επιφάνεια νέες κοινωνικές ανάγκες που δεν καλύπτονται επαρκώς από το κράτος και να τις μετασχηματίζει σε παρεχόμενες υπηρεσίες δημιουργώντας παράλληλα νέες θέσεις εργασίας (Young, 1999· Lloyd, 2007· Vaillancourt, 2009). Συγκεκριμένα παραδείγματα μπορούν να εντοπιστούν στη δημιουργία κοινοτικών δομών[7] για την ψυχοκοινωνική υποστήριξη ηλικιωμένων, ατόμων με αναπηρία, απεξαρτημένων, καθώς και για υπηρεσίες φροντίδας κατ' οίκον, οι οποίες στοχεύουν στην υποστήριξη της αυτόνομης διαβίωσης. Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτές οι δομές έχουν δημιουργηθεί από μη κερδοσκοπικούς φορείς ή συνεταιρισμούς με μερική ή ολική χρηματοδότηση από το κράτος (κυρίως από τους δήμους λόγω της τάσης αποκέντρωσης).

4.5 Ένταξη στην αγορά εργασίας

Η μεγαλύτερη αναγνώριση του τρίτου τομέα στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού εδράζεται στην παροχή υπηρεσιών εργασιακής επανένταξης. Υπάρχει ήδη μια εκτεταμένη βιβλιογραφία, η οποία στοχεύει στην τυπολογία και διερεύνηση των Κοινωνικών Επιχειρήσεων Εργασιακής Ένταξης (εφεξής ΚΕΕΕ) /Work Integration Social Enterprises (Defourny et al., 2001· Borzaga and

7. Όσον αφορά την Ελλάδα, στις κοινωνικές δομές θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε τα Κέντρα Ανοιχτής Φροντίδας Ηλικιωμένων καθώς και τα Προγράμματα «Βοήθεια στο Σπίτι».

Defourny, 2001· Nyssens, 2006). Σύμφωνα με αυτή την τυπολογία, οι ΚΕΕΕ μπορούν να πάρουν τις ακόλουθες μορφές:

- Επιχειρήσεις που προσφέρουν μόνιμη απασχόληση μέσω επιδοτήσεων. Αυτή η κατηγορία επιχειρήσεων ήταν η πρώτη που δημιουργήθηκε ιστορικά με τη μορφή των προστατευμένων εργαστηρίων και στόχευε στην εργασιακή αποκατάσταση ατόμων με αναπηρία.
- Επιχειρήσεις που προσφέρουν μόνιμη απασχόληση σε άτομα που είναι αποκλεισμένα από την αγορά εργασίας, αλλά σε μεγάλο βαθμό το επιτυγχάνουν μέσα από την οικονομική και αγοραία τους λειτουργία. Και σε αυτές τις περιπτώσεις συνήθως μια επιδότηση από το κράτος προσπαθεί να αντισταθμίσει το αρχικό έλλειμμα παραγωγικότητας των εργαζομένων, αλλά αυτή η επιδότηση είναι προσωρινή.[8]
- Επιχειρήσεις που κυρίως προσφέρουν κοινωνικοποίηση μέσω της απασχόλησης και απευθύνονται σε άτομα με ψυχοκοινωνικά προβλήματα. Συνήθως, δεν προσφέρουν τυπική απασχόληση (πολλές φορές δεν υπογράφεται σύμβαση), αλλά συμμετοχή σε μια παραγωγική δραστηριότητα με αντάλλαγμα το φαγητό, τη στέγη κ.ά.
- Πρωτοβουλίες που προσφέρουν μεταβατική απασχόληση και μαθητεία με στόχο τη σταδιακή ένταξη στην τυπική αγορά εργασίας. Ο τρόπος με τον οποίο επιχειρείται αυτή η μετάβαση διαφέρει από χώρα σε χώρα και από επιχείρηση σε επιχείρηση, και εκτείνεται από πρακτική άσκηση στο πλαίσιο πιστοποιημένης κατάρτισης μέχρι συμβόλαια τυπικής εργασίας.

Η ενίσχυση αυτών των μορφών απασχόλησης τεκμηριώνεται στη μετάβαση από τις παθητικές στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του ’80, πολλές ευρωπαϊκές κυβερνήσεις μετατόπισαν το κέντρο βάρους των πολιτικών απασχόλησης από την επιδοματική στήριξη ανέργων σε 3 είδη κρατικών παρεμβάσεων: α) επιδότηση επιχειρήσεων για τη διατήρηση υπαρχουσών ή/και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, β) κατάρτιση ανέργων ή ευάλωτων τμημάτων του εργατικού δυναμικού, γ) ενέργειες σύ-

8. Η Μεγάλη Βρετανία προσφέρει πολλά παραδείγματα αυτής της κατηγορίας με τη μορφή των κοινωνικών εταιρειών (social firms). Αυτές αποτελούν ειδικό τύπο κοινωνικών επιχειρήσεων που απασχολούν άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας (βλ. http://www.socialfirmsuk.co.uk).

ζευξης προσφοράς και ζήτησης θέσεων εργασίας (Γράβαρης, 2003). Στο πλαίσιο αυτής της μετάβασης, οι φορείς του τρίτου τομέα αναλαμβάνουν όλο και μεγαλύτερο μέρος των τριών δεσμών ενεργειών με το ακριβές μείγμα να διαφέρει από χώρα σε χώρα ανάλογα με την ιστορικότητα και το εύρος του τρίτου τομέα.

5. Κοινωνική οικονομία και πολιτικές της ΕΕ

Η κοινωνική οικονομία αναδεικνύεται εν πολλοίς αποσπασματικά (CIRIEC, 2007) σε ένα σύνολο πολιτικών που αφορούν θέματα επιχειρηματικότητας[9], τοπικής ανάπτυξης[10], αλλά κυρίως απασχόλησης[11] και κοινωνικής ένταξης.[12] Στα περισσότερα κείμενα, η επιχειρηματολογία υπέρ ενός ενισχυμένου ρόλου της κοινωνικής οικονομίας αντλεί στοιχεία και από τις δύο θεωρητικές παραδόσεις:

9. Υπάρχει ειδική μονάδα για την κοινωνική οικονομία στη Γενική Διεύθυνση Βιομηχανίας και Επιχειρήσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο πλαίσιο των πολιτικών για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (βλ. http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/promoting-entrepreneurship/social-economy/index_en.htm).

10. Χαρακτηριστική περίπτωση το πρόγραμμα Local Economic Employment Development του ΟΟΣΑ που αφορά την ενίσχυση τοπικών πρωτοβουλιών για τη δημιουργία απασχόλησης με έμφαση στην κοινωνική οικονομία (http://www.oecd.org/department/0,3355,en_2649_34417_1_1_1_1_1,00.html)

11. Γίνεται ειδική αναφορά στην κοινωνική οικονομία στο πλαίσιο των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης στις Ενοποιημένες Εκθέσεις για την Απασχόληση για το 2007-2008 και στο προσχέδιο για την περίοδο 2009-2010.

12. Όπως προκύπτει από επίσημα κείμενα πολιτικής. Ενδεικτικά:

- Ανακοίνωση της Επιτροπής: Εκσυγχρονισμός της κοινωνικής προστασίας για μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομική συνοχή: προώθηση της ενεργητικής ένταξης των πλέον απομακρυσμένων από την αγορά εργασίας ανθρώπων (2007, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0620:FIN:EL:HTML).
- Σύσταση της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για την Ενεργητική Ένταξη των Ατόμων που Αποκλείονται από την Αγορά Εργασίας (Οκτώβριος 2008).
- Εθνική Έκθεση Στρατηγικής για την Κοινωνική Προστασία και την Κοινωνική Ένταξη 2008-2010 (http://ec.europa.eu/social/keyDocuments.jsp?type=3&policyArea=0&subCategory=0&country=25&year=2008&advSearchKey=nsr+spsi&mode=advancedSubmit&langId=en).

α) την πίστη στην αγορά του νεοκλασικού υποδείγματος και β) την πίστη στην ικανότητα δημιουργίας τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου της λογικής του τρίτου δρόμου.

Η κοινωνική οικονομία θεωρείται ακρογωνιαίος λίθος του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, παρόλο που το τελευταίο παραμένει εξαιρετικά ασαφές. Η ασάφεια έγκειται στην αδυναμία προσδιορισμού των βασικών συστατικών του, ιδιαίτερα υπό το πρίσμα της νεοφιλελεύθερης προσέγγισης της τελευταίας περιόδου (Hodge and Howe, 1999), των διαφορετικών προνοιακών συστημάτων και ιστορικών διαδρομών σε κάθε χώρα (Castles, 2004), στην υπόθεση της σύγκλισης ή απόκλισης δεδομένης της ήπιας μεθόδου που επιλέχθηκε (Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού) έναντι των περισσότερο δεσμευτικών οδηγιών και κανονισμών (Ferrera et al., 2002), καθώς και στην εμπειρική επαλήθευση της ευρωπαϊκότητας του κράτους πρόνοιας έναντι των ΗΠΑ (Alber, 2006).

Εντούτοις, σε όλα τα κείμενα η κοινωνική οικονομία «θεωρείται φορέας-κλειδί για την υλοποίηση των στόχων της Λισσαβόνας»[13], διότι α) δίνει έμφαση στην τοπική διάσταση και δημιουργεί θέσεις εργασίας, οι οποίες δεν μετεγκαθίστανται εύκολα, β) αξιοποιεί τον ιδιωτικό τομέα, γ) λειτουργεί ρυθμιστικά σε σημαντικές ανισορροπίες της αγοράς εργασίας, δ) παρέχει υπηρεσίες που συμβάλλουν στη συμφιλίωση της εργασιακής και οικογενειακής ζωής και προωθούν τη γυναικεία απασχόληση, ε) προωθεί τις συμπράξεις δημόσιου-ιδιωτικού τομέα και μπορεί να συνδράμει στη μείωση του κόστους μέσω της ανάθεσης έργου από τον δημόσιο τομέα και την αξιοποίηση εθελοντικής εργασίας[14] και στ) προωθεί την κοινωνική συμμετοχή και υπευθυνότητα και συνεισφέρει στη δημιουργία τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου.

---

13. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 19ης Φεβρουαρίου 2009 σχετικά με την κοινωνική οικονομία, 2008/2250 (INI).

14. Βέβαια, τονίζεται ότι υπάρχει και κίνδυνος εκμετάλλευσης της κοινωνικής οικονομίας στο πεδίο αυτό. Για μια πληρέστερη αποτύπωση των προτάσεων εκσυγχρονισμού στην παροχή υπηρεσιών γενικού συμφέροντος, βλ. "Expert study on Social and Health Services of General Interest in the European Union commissioned by the European Commision", June 2008, http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_protection/2008/study_social_health_services_en.pdf

Πέρα από τις προηγούμενες γενικές κατευθύνσεις, η κύρια σύνδεση αφορά τις πολιτικές απασχόλησης και κοινωνικής ένταξης. Τόσο στις ευρωπαϊκές[15] όσο και στις εθνικές πολιτικές κοινωνικής ένταξης[16], η κοινωνική οικονομία αναδεικνύεται βασικό εργαλείο για την εργασιακή αποκατάσταση των ευπαθών ομάδων αλλά και τη δημιουργία θέσεων εργασίας που χαρακτηρίζονται από ποιότητα. Επίσης, αναγνωρίζεται η συνεισφορά της στην ένταξη συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων όπως τα άτομα με αναπηρία, γεγονός που αποδεικνύεται και από τη συμμετοχή του αντιπροσωπευτικού οργάνου των φορέων της κοινωνικής οικονομίας σε επίπεδο ΕΕ στη δημόσια διαβούλευση για την ευθυγράμμιση των πολιτικών σε ζητήματα αναπηρίας.[17]

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η κοινωνική οικονομία γίνεται αντιληπτή ως μια αναγνωρίσιμη αλλά μειοψηφική φωνή μέσα στην πλουραλιστική σύγχρονη οικονομία, η οποία είναι θεμιτή στο βαθμό που διορθώνει τις ανισορροπίες στην αγορά εργασίας, μειώνει την απευθείας παροχή υπηρεσιών από το κράτος και ενισχύει την ένταξη μέσω απασχόλησης (workfare). Οι πιο προοδευτικές αποχρώσεις των εκπροσώπων των φορέων της κοινωνικής οικονομίας δεν αναγνωρίζονται στον ίδιο βαθμό. Έτσι, από το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την Κοινωνική Οικονομία λείπει η αναφορά για τη δυνατότητα προστασίας θέσεων εργασίας σε μονάδες που διέρχονται τη φάση της αναδιάρθρωσης μέσω της εκχώρησης των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στους εργαζόμενους (worker buy-outs). Επίσης, οι ανησυχίες που εκφράζονται από τη Social Economy Europe για τη δυνατότητα δημιουργίας αξιοπρεπών θέσεων εργασίας

15. Ανακοίνωση της Επιτροπής: Εκσυγχρονισμός της κοινωνικής προστασίας για μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομική συνοχή: προώθηση της ενεργητικής ένταξης των πλέον απομακρυσμένων από την αγορά εργασίας ανθρώπων (2007, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0620:FIN:EL:HTML) και Σύσταση της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για την Ενεργητική Ένταξη των Ατόμων που Αποκλείονται από την Αγορά Εργασίας (Οκτώβριος 2008).

16. Εθνική Έκθεση Στρατηγικής για την Κοινωνική Προστασία και την Κοινωνική Ένταξη 2008-2010 (http://ec.europa.eu/social/keyDocuments.jsp?type=3&policyArea=0&subCategory=0&country=25&year=2008&advSearchKey=nsr+spsi&mode=advancedSubmit&langId=en).

17. Πρόκειται για την Κοινωνική Οικονομία Ευρώπη και τον οδηγό Social Economy Europe -"Guide on Creating an inclusive society: Mainstreaming disability based on the Social Economy example" (http://www.socialeconomy.eu.org/spip.php?article276&lang=en).

υπό το πρίσμα πολιτικών ευελιξίας και ασφάλειας (flexicurity) μέσα στο καθεστώς της τωρινής κρίσης[18], δεν χαίρουν της ίδιας αναγνώρισης. Παρά τις ήπιες διαμαρτυρίες ότι η κοινωνική οικονομία δεν είναι μόνο μέσο για την εργασιακή αποκατάσταση των ευπαθών κοινωνικών ομάδων, αλλά και αυτοσκοπός[19], η διαφαινόμενη τάση στις πολιτικές είναι η περαιτέρω εργαλειοποίηση της κοινωνικής οικονομίας για τη διατήρηση της απασχολησιμότητας των δύσκολων περιπτώσεων.

18. Social Economy Europe: Answer to the European Commission's consultation on the future «EU 2020» strategy (http://www.socialeconomy.eu.org/spip.php?article1083).

19. Αναφορά για την Κοινωνική Οικονομία της Επιτροπής Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων (Ιαν. 2009, http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=//EP//NONSGML+REPORT+A6-2009-0015+0+DOC+PDF+V0//EN).

6. Κοινωνική οικονομία και Ελλάδα

Ο τρίτος τομέας δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα ανεπτυγμένος στην Ελλάδα (Χρυσάκης κ.ά., 2002). Αυτή η διαπίστωση είναι περισσότερο διαισθητική παρά καρπός συστηματικής εμπειρικής έρευνας για τους ακόλουθους λόγους:

α) Το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο δεν είναι σαφές για να προσδιορίσει με τη νομική-θεσμική προσέγγιση τους φορείς που εντάσσονται στην κοινωνική οικονομία και ειδικά τις κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής επανένταξης.[20] Συνεπώς, η πληθώρα των νομικών μορφών που μπορεί να λάβει ένα τέτοιο μόρφωμα δυσχεραίνει το έργο της καταγραφής του πεδίου.

β) Οι προσπάθειες θεσμικής καταγραφής (μητρώο ΜΚΟ της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας του Υπουργείου Εξωτερικών και μητρώο ΜΚΟ ενεργών στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης) δεν αποτυπώνουν πλήρως το πεδίο, αφενός γιατί στοχεύουν σε επιμέρους τύπους φορέων, αφετέρου γιατί η ανταπόκριση των ίδιων των φορέων είναι ελλιπής, με αποτέλεσμα να απουσιάζουν φορείς με σημαντικό έργο και αναγνωρισιμότητα, αλλά και να συμπεριλαμβάνονται άλλοι με κίνητρο την αίτηση χρηματοδότησης.

γ) Οι διάφορες επιστημονικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν[21] έχουν διαφορετική εστίαση και χρησιμοποιούν μη συγκρίσιμους δείκτες, με αποτέλε-

20. Με εξαίρεση το Ν. 2716/1999 για τους Κοινωνικούς Συνεταιρισμούς Περιορισμένης Ευθύνης (ΚΟΙ.Σ.Π.Ε.) που στοχεύουν στην εργασιακή αποκατάσταση ατόμων με προβλήματα ψυχικής υγείας και βρίσκονται υπό την εποπτεία της Διεύθυνσης Ψυχικής Υγείας του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

21. α) Έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος VOLMED HELLAS (1996-1997) με επιστημονική υπεύθυνη την καθηγήτρια Όλγα Στασινοπούλου από το Κέντρο Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Μορφολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου για την καταγραφή των εθελοντικών οργανώσεων στην Ελλάδα. β) Έρευ-

σμα η χαρτογράφηση του πεδίου να παραμένει ανολοκλήρωτη (Lyberaki and Paraskevopoulos, 2002· Πολυζωίδης, 2006).

Σε κάθε περίπτωση, γίνεται κοινώς αποδεκτό ότι ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα συνεισφέρει στην απασχόληση και στην τοπική ανάπτυξη σημαντικά λιγότερο από ό,τι στις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ (Κοταλακίδης, 2007), η κοινωνία των πολιτών, τουλάχιστον στη θεσμική της μορφή, είναι αδύναμη (Σωτηρόπουλος, 2004), παρατηρείται χαμηλό ποσοστό εθελοντικής συμμετοχής (Lyberaki and Paraskevopoulos, 2002· Πολυζωίδης, 2006) και το κοινωνικό κεφάλαιο[22] θεωρείται ότι είναι χαμηλό και δυσχεραίνει τις προσπάθειες ανάπτυξης (Christoforou, 2003).

Παρά τη συμφωνία ως προς την υπανάπτυξη του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, οι εθνικές πολιτικές που υιοθετούνται αναγνωρίζουν τη σημασία του και προσδοκούν σημαντικά αποτελέσματα στην προσπάθεια άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού, ειδικά για τις πλέον ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, χωρίς να εξειδικεύονται οι όροι, οι διαδικασίες και οι μετασχηματισμοί που μπορούν να καταστήσουν εφικτή μια τέτοια προοπτική (Εθνική Έκθεση Στρατηγικής για την Κοινωνική Ένταξη, 2008-2010).[23] Πρόκειται για μια μεταφορά των βασικών κατευθυντήριων γραμμών των ευρωπαϊκών πολιτικών με αναφορά στην κοινωνική οικονομία, με ιδιαίτερη μνεία στην αναγκαιότητα διεύρυνσης και τροποποίησης του θεσμικού πλαισίου για την κοινωνική επιχειρηματικότητα, ώστε να αφορά και άλλες ομάδες πλην των ατόμων με προβλήματα ψυχικής υγείας.

να που πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 1997-1999 για τις εθελοντικές οργανώσεις που ασχολούνται με την κοινωνική φροντίδα. γ) Έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τη συμμετοχή των οργανώσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος στην παροχή υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας (2001). δ) Έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στην παροχή υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας σε μη μέλη (Πολυζωίδης, 2006).

22. Όλες οι χρησιμοποιούμενες έννοιες παρουσιάζουν σημαντικές αδυναμίες ως προς τις δυνατότητες προσδιορισμού και μέτρησης. Ειδικά στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο επιχειρείται να ενταχθεί ως προσδιοριστικός παράγοντας της ανάπτυξης, οι προσπάθειες ποσοτικοποίησης και εξαγωγής συμπερασμάτων έχουν δεχτεί σημαντική κριτική (βλ. Fine, 2001).

23. Βλ. http://ec.europa.eu/social/keyDocuments.jsp?type=3&policyArea=0&subCategory=0&country=25&year=2008&advSearchKey=nsr+spsi&mode=advancedSubmit&langId=en.

Σε αυτό το σημείο εγείρονται σημαντικά ερωτήματα σε σχέση με την προώθηση της κοινωνικής οικονομίας σε εθνικό επίπεδο. Πρώτον, ακόμη και αν δεχτούμε την a priori υπεροχή του τρίτου τομέα στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, οι εφαρμοσμένες πολιτικές δεν φαίνεται να εντάσσουν στοιχεία και αναλύσεις από τις πραγματοποιηθείσες έρευνες αναφορικά με την ιδιαιτερότητα του τρίτου τομέα στην Ελλάδα. Δηλαδή, πέρα από εκκλήσεις στην ανάγκη επεξεργασίας θεσμικού μοντέλου, εξεύρεσης χρηματοδοτικών εργαλείων και κατάρτισης στελεχών για τέτοιου είδους μορφώματα, δεν γίνεται μνεία σε άλλους παράγοντες που έχουν αναγνωριστεί στη βιβλιογραφία (Evers and Laville, 2004) ως σημαντικοί για την ανάπτυξη ενός δυναμικού τρίτου τομέα (π.χ. αναδιανεμητική λειτουργία και αποτελεσματικότητα του κράτους πρόνοιας, συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων και κοινωνικών κινημάτων δικαιωματικού τύπου). Δεύτερον, δεν έχει πραγματοποιηθεί εμπεριστατωμένη έρευνα αναφορικά με την επιτυχία των υπαρχουσών δομών στην ένταξη ευπαθών κοινωνικά ομάδων στην εργασία και στην άρση του κοινωνικού αποκλεισμού, παρά την υλοποίηση δύο κύκλων της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας EQUAL με ειδικό στόχο την προώθηση της κοινωνικής οικονομίας ή/και την ολοκλήρωση πλήθους προγραμμάτων στα πλαίσια των διαφόρων Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων με ειδική αναφορά στη σημασία των φορέων της κοινωνικής οικονομίας στην καταπολέμηση της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε τοπικό επίπεδο. Δεδομένου ότι και το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007-2013 εντάσσει στον Γενικό Στόχο 10 –Προώθηση της Κοινωνικής Ενσωμάτωσης– την ενίσχυση της κοινωνικής οικονομίας, είναι σημαντικό η εμπειρική έρευνα να φωτίσει την αποτελεσματικότητα των συγκεκριμένων πρωτοβουλιών έναντι των κλασικών αναδιανεμητικών λειτουργιών του κράτους πρόνοιας.

7. Κριτική επισκόπηση θεωρητικών παραδειγμάτων-πολιτικών

Πριν προχωρήσουμε σε μια αποτίμηση των ευρωπαϊκών και εθνικών πολιτικών για το ρόλο της κοινωνικής οικονομίας στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, είναι σημαντικό να αναδείξουμε ορισμένα ζητήματα τα οποία η παρούσα μελέτη δεν εξέτασε ως τώρα.

Αρχικά, απαιτείται μια διευκρίνιση αναφορικά με την αβασάνιστη μέχρι τώρα χρήση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού. Η συνεισφορά της Levitas (2004α και 2004β) είναι ιδιαιτέρως σημαντική για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί ορθώς αναδεικνύει ότι η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως χρησιμοποιείται στον κυρίαρχο δημόσιο διάλογο, θέτει ως όριο ανάμεσα στους εντός και στους εκτός κοινωνίας τη συμμετοχή στην αμειβόμενη εργασία. Αυτή, όμως, η οριοθέτηση συσκοτίζει τις μεγάλες ανισότητες που ενυπάρχουν στους «εντός», πρωτίστως ανάμεσα στους κατέχοντες περιουσία και στους εργαζόμενους, αλλά και ανάμεσα στους ίδιους του εργαζόμενους. Η χαμηλά αμειβόμενη, η ελαστική, η επισφαλής εργασία δεν διευκολύνουν σημαντικά την κοινωνική συμμετοχή, μάλλον τη δυσχεραίνουν. Άλλωστε, ακόμη και οι θέσεις εργασίας που θεωρούνται καλές μπορεί να επιφέρουν τον αποκλεισμό από οικογενειακές και φιλικές σχέσεις, διασκέδαση, συμμετοχή στην πολιτική ζωή λόγω πίεσης και στρες (Yates and Leach, 2006). Δεύτερον, η όλη συζήτηση για τον κοινωνικό αποκλεισμό ως αποκλεισμό από την αγορά εργασίας υποβαθμίζει το ρόλο της μη αμειβόμενης εργασίας (π.χ. οικογενειακή φροντίδα που προσφέρεται κυρίως από τις γυναίκες στο σπίτι).

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η υιοθέτηση όρων πρέπει να γίνεται προσεκτικά γιατί πέρα από την καθαυτό ακαδημαϊκή ορθότητα, οι ορισμοί οδηγούν σε συγκεκριμένες ποσοτικές και ποιοτικές εκτιμήσεις και μέτρα πολιτικής. Και είναι αυτή η εκδοχή της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού ως αποκλει-

σμού από την αγορά εργασίας που κερδίζει έδαφος στις κυρίαρχες πολιτικές (Levitas, 2004β) στο πλαίσιο είτε του διαλόγου της κοινωνικής ενσωμάτωσης (social integration discourse) είτε του ηθικού διαλόγου για την υποτάξη (moral underclass discourse). Με αυτόν, φυσικά, τον τρόπο η συζήτηση απομακρύνεται από την οικονομική ανισότητα και την αναδιανομή (δηλαδή τον αναδιανεμητικό λόγο - redistributive discourse) για να ακολουθήσουμε το ίδιο σχήμα.

Η χρήση του όρου κοινωνικός αποκλεισμός στην παρούσα μελέτη ακολουθεί περισσότερο την προσέγγιση των Gough et al. (2006), οι οποίοι συμμερίζονται την κριτική της Levitas, αλλά αναγνωρίζουν τη σημασία της χρήσης του όρου αυτού στην ανάλυση των σύγχρονων κοινωνιών γιατί α) μας διευκολύνει περισσότερο (σε σχέση με τους παραδοσιακούς ορισμούς της φτώχειας) να εξετάσουμε και άλλες πέρα από το εισόδημα κοινωνικές σχέσεις οι οποίες συνδέονται με αποκλεισμούς (λ.χ. φύλο, έθνος), β) ακολουθώντας το έργο του Sen, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού μάς βοηθάει να φωτίσουμε τους αποκλεισμούς από την κοινωνική δράση που αντιμετωπίζουν οι φτωχοί και όσοι βρίσκονται σε μειονεκτική θέση. Υπό αυτό το πρίσμα, ο αποκλεισμός είναι κοινωνικός (γιατί είναι κοινωνικά τα αίτια που τον προκαλούν), δυναμικός και πολυδιάστατος και αποτελεί ενδημικό χαρακτηριστικό της τυπικής ομαλής λειτουργίας του καπιταλισμού και όχι μια παθολογία, εκτροπή του ή προσωρινή ανισορροπία.

Θεωρούμε ότι η προηγούμενη συζήτηση είναι απαραίτητη, προκειμένου να τοποθετηθούμε αναφορικά με το ρόλο της κοινωνικής οικονομίας στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Θεωρούμε ότι κι εδώ επιχειρείται η απομόνωση των αναδυόμενων πρακτικών από τα περισσότερο χειραφετητικά και κριτικά χαρακτηριστικά τους και η συμμόρφωση στο δόγμα του workfare. Έτσι, η κοινωνική οικονομία ενσωματώνεται στις κυρίαρχες πολιτικές ένταξης και απασχόλησης όχι ως επανασύνδεση της οικονομίας με τις κοινωνικές ανάγκες, αλλά ως εμπορευματοποίηση της κοινωνίας (Graefe, 2001, 2005, 2006) είτε μέσω περαιτέρω εμπορευματοποίησης των υπηρεσιών γενικού συμφέροντος είτε ως όχημα για την ισχυροποίηση της μετάβασης στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης.

Όπως κατέδειξε και ο Γράβαρης (2003), οι πολιτικές απασχόλησης δεν είναι αμιγώς ενεργητικές ή παθητικές, αλλά αποτελούν ένα μείγμα του οποίου το κέντρο βάρους αλλάζει πρόσημο ανάλογα με την ερμηνεία της ανεργίας και με τις προτεραιότητες και το είδος της ασκούμενης μακροοικονομικής πολιτικής. Η πα-

ρούσα συγκυρία, τονίζοντας τον ενεργητικό χαρακτήρα των εν λόγω πολιτικών, συσκοτίζει το γεγονός ότι αυτά τα δύο είδη πολιτικών εστιάζονται σε διαφορετικά αίτια της ανεργίας. Οι παθητικές πολιτικές αποτελούν το βασικό όχημα για τη στήριξη των ακουσίως ανέργων λόγω κυρίως της κυκλικής ανεργίας ή ανεργίας ελλιπούς ζήτησης. Οι ενεργητικές πολιτικές στοχεύουν στην αντιμετώπιση της εκούσιας ανεργίας, η οποία στον σχετικό διάλογο σχετίζεται με τα φαινόμενα της διαθρωτικής ανεργίας και της ανεργίας τριβής.[24] Ως εκ τούτου οφείλουμε να είμαστε φειδωλοί στις προσδοκίες για την αποτελεσματικότητά τους σε περιόδους κρίσης και υψηλών ποσοστών ακούσιας ανεργίας. Αλλιώς, συνειδητά ή ασυνείδητα αποκρύπτουμε τον αμιγώς συστημικό χαρακτήρα του προβλήματος, παρουσιάζοντας την ανεργία ως ζήτημα ελλιπών προσωπικών και κοινωνικών δεξιοτήτων (σε σχέση με τις δεξιότητες που ζητούνται στην αγορά εργασίας) και όχι ως ενδημικό χαρακτηριστικό της ομαλής λειτουργίας της αγοράς εργασίας.

Επίσης, εκκρεμεί η εμπειρική επαλήθευση της επιτυχίας των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης-ένταξης με τη συμμετοχή των φορέων της κοινωνικής οικονομίας. Έχουν γίνει ήδη ορισμένες αρνητικές επισημάνσεις στη διεθνή βιβλιογραφία (Defourny et al., 2001· Aiken, 2006 και 2007) αναφορικά με την επιτυχία των πολιτικών αυτών. Συγκεκριμένα, έχουν παρατηρηθεί τα εξής φαινόμενα:

- Υποκατάσταση μεγαλύτερων και πιο υψηλόμισθων εργαζόμενων από φθηνότερους νεοεισερχόμενους ή δημιουργία πλασματικών νέων θέσεων εργασίας για την είσπραξη των επιδοτήσεων.
- Επιλογή ανέργων με σχετικά υψηλότερα προσόντα για ένταξη στα διάφορα προγράμματα (creaming) με στόχο την κάλυψη των προϋποθέσεων που θέτει ο χρηματοδότης (συνήθως το κράτος). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση των πλέον αποκλεισμένων, εν αντιθέσει με την επίσημη ρητορεία για εξατομικευμένες και στοχευμένες παρεμβάσεις.
- Συμμετοχή των ανέργων στα διάφορα προγράμματα με βασικό στόχο την επιδότηση και μετέπειτα εγκλωβισμός τους σε μια εναλλαγή κατάρτισης-

24. Η διάκριση αυτή μεταξύ μορφών ανεργίας δεν είναι καθολικά αποδεκτή και συχνά επηρεάζεται από το θεωρητικό παράδειγμα στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσεται η εκάστοτε ανάλυση. Βλ. Δεδουσόπουλος (2000) για μια επισταμένη αναφορά στους διαφορετικούς ορισμούς και ταξινομήσεις της ανεργίας. Συχνά οι οικονομολόγοι διακρίνουν τη διαρθρωτική ανεργία από την εκούσια.

ανεργίας-κατάρτισης, εν αντιθέσει με την επίσημη ρητορεία περί ενεργητικότητας των εν λόγω πολιτικών.

- Μεγάλα επίπεδα διαρροής από τα προγράμματα δεδομένων των χαμηλών επιδοτήσεων και των χαμηλών ποσοστών επαγγελματικής αποκατάστασης μετά την ολοκλήρωσή τους. Είναι πιθανόν τα εμπειρικά δεδομένα (π.χ. δείκτες εκροών προγραμμάτων κατάρτισης) να υπερεκτιμούν τα επίπεδα συμμετοχής, δεδομένου ότι υπάρχει αναλογική μείωση της χρηματοδότησης σε περιπτώσεις που οι ωφελούμενοι διακόπτουν την παρακολούθηση του προγράμματος.
- Δημιουργία μιας δεύτερης αγοράς εργασίας στην οποία οι εργαζόμενοι βρίσκονται σε διαρκές καθεστώς επισφάλειας με ελλιπή εργασιακά δικαιώματα και μονίμως προσωρινοί.
- Αυξανόμενη εμπλοκή και ανάθεση προγραμμάτων σε φορείς μεγάλης εμβέλειας (εθνικούς-διεθνείς) και κατ' επέκταση αποδυνάμωση των σχέσεων εμπιστοσύνης ή της συμμετοχικότητας σε επίπεδο περιβάλλοντος εργασίας ή εμπλοκή φορέων του ιδιωτικού κερδοσκοπικού τομέα και στη συνέχεια υπεργολαβία σε φορείς του τρίτου τομέα με συρρίκνωση των διαθέσιμων πόρων και περαιτέρω επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών.

Επίσης, εμπειρική έρευνα που έγινε σε κοινωνικούς συνεταιρισμούς της Ιταλίας[25] (Gonzales, 2007) έδειξε ότι αυτά τα υβριδικά μορφώματα δεν καταφέρνουν να υπερβούν την κλασική διαίρεση ανάμεσα στην παροχή και λήψη κοινωνικών υπηρεσιών και να ενδυναμώσουν σημαντικά τους λήπτες των υπηρεσιών που παρέχουν. Αυτή η διαπίστωση αφορά δύο διαστάσεις ενδυνάμωσης: α) την ενδυνάμωση των καταναλωτών κοινωνικών υπηρεσιών μέσα από τη δημιουργία κοινωνικής αγοράς, που υποτίθεται ότι μπορεί να καλύψει διαφοροποιημένες ανάγκες, και β) την κοινωνική ενδυνάμωση των αποκλεισμένων ομάδων μέσα από τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων διεκδίκησης.

Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθούμε και στην αυξανόμενη σημασία που δίνεται στην τοπική διάσταση για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, μέσα από τις έννοιες του τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου και της αξιοποίησης των

25. Η Ιταλία, παρόλο που εντάσσεται στην ίδια οικογένεια κρατών πρόνοιας με την Ελλάδα, έχει να επιδείξει έναν σημαντικά ανεπτυγμένο τομέα κοινωνικών συνεταιρισμών.

πόρων της κοινότητας. Αν και η σχετική συζήτηση θα μπορούσε να αποτελέσει αυτοτελές θέμα για τη συνεισφορά της κοινωνικής οικονομίας στην τοπική ανάπτυξη, είναι σημαντικό να αναφερθούμε σε εκείνες της πτυχές που συνδέονται με τις πολιτικές κοινωνικής ένταξης. Με θεωρητικό υπόβαθρο τον τρίτο δρόμο του Γκίντενς (1998), οι Νέοι Εργατικοί στην Αγγλία αναγνώρισαν την έννοια της κοινότητας ως τον νέο δρόμο για την κοινωνική συνοχή μέσα από την αυξανόμενη εμπλοκή του τρίτου τομέα και τον ανανεωμένο ρόλο του κράτους στο πλαίσιο του προνοιακού πλουραλισμού. Το αυξημένο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου (Fine, 2001· Evans and Syrett, 2007) συσχετίσθηκε με προσπάθειες τοπικής ανάπτυξης, οι οποίες προϋποθέτουν την ενίσχυση της κοινωνικής οικονομίας (Gough et al., 2006).

Δυστυχώς, στις κυρίαρχες πολιτικές η δυναμική της ανάγνωσης της διαδικασίας της οικονομικής ανάπτυξης με κοινωνικούς όρους, δηλαδή η διερεύνηση των κοινοτικών δομών και των συλλογικών στρατηγικών επιβίωσης των φτωχών, υποχώρησε μπροστά σε μια αντίληψη της κοινότητας ως μιας ουδέτερης πολιτικά κατηγορίας στην οποία δεν υπάρχουν ταξικές αντιθέσεις ή/και διαφορές εξουσίας (Levitas, 2000). Η κοινότητα συμπυκνώνει την ευκαιρία και την υπευθυνότητα. Το στοίχημα πλέον δεν είναι η κυβερνητική παρέμβαση στην αναδιανομή του εισοδήματος, αλλά η τοπική συνοχή μέσα από την εθελοντική, απλήρωτη εργασία (που στην πλειονότητα των περιπτώσεων αφορά τις γυναίκες). Επιπλέον, δεν εξετάζεται η δυνατότητα της κάθε κοινότητας να δημιουργεί προϋποθέσεις ανάπτυξης και συνοχής. Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι σε συνθήκες έντονων περιφερειακών ανισοτήτων, κάτι τέτοιο μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις στη δυνατότητα των αποστερημένων περιοχών να δημιουργήσουν τοπικό κοινωνικό κεφάλαιο και ευκαιρίες για ανάπτυξη. Άλλωστε, όπως δείχνει η μελέτη των Evans and Syrett (2007), οι κοινωνικές επιχειρήσεις που έχουν μεγαλύτερη αναφορά στην τοπική κοινότητα που εδράζονται, δημιουργήθηκαν και σε κοινότητες που ήδη είχαν να επιδείξουν ένα συγκεκριμένο επίπεδο κοινωνικής συνοχής και κοινωνικού κεφαλαίου.

8. Αντί επιλόγου

Στην παρούσα μελέτη διερευνήσαμε τον τρόπο που θεμελιώνεται θεωρητικά η κοινωνική οικονομία ως αυτοτελές επιστημονικό πεδίο, τη σύνδεσή της με τη συζήτηση για τον κοινωνικό αποκλεισμό και τον τρόπο με τον οποίο η επιστημονική θεμελίωση επηρεάζει τις αναδυόμενες πολιτικές απασχόλησης και κοινωνικής ένταξης. Θεωρούμε ότι η προηγούμενη συζήτηση έχει χρησιμότητα για την ελληνική πραγματικότητα, δεδομένης της ελλιπούς κάλυψης του θέματος τόσο σε επίπεδο έρευνας και βιβλιογραφίας όσο και σε επίπεδο σχεδιασμού και άσκησης πολιτικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες αναφορές στις εθνικές πολιτικές κοινωνικής ένταξης στο πεδίο της κοινωνικής οικονομίας αποτελούν μία απλή μεταφορά της ευρωπαϊκής ατζέντας χωρίς πρόθεση περαιτέρω διερεύνησης της ελληνικής πραγματικότητας.

Η τοποθέτησή μας στο ζήτημα είχε εξαρχής κριτικό χαρακτήρα με την έννοια ότι προσπάθησε να συζητήσει κριτικά τα θεωρητικά παραδείγματα και να αμφισβητήσει την άκριτη αποδοχή των υποθέσεων εργασίας στις κυρίαρχες πολιτικές. Αυτό δεν σημαίνει ότι συντασσόμαστε με μια επίσης άκριτη άρνηση των προτάσεων που φέρνουν στο προσκήνιο η θεωρία και η πραγματικότητα των φορέων της κοινωνικής οικονομίας. Θεωρούμε, αντιθέτως, ότι η όποια συζήτηση οφείλει εξαρχής να αποσαφηνίσει τα αναλυτικά εργαλεία με τα οποία προσεγγίζει το ζήτημα και τις πολιτικές της στοχεύσεις.

Η κοινωνική οικονομία μπορεί να έχει πολλές αναγνώσεις, νεοφιλελεύθερες-σοσιαλδημοκρατικές-ριζοσπαστικές (Gough et al., 2006). Αν μας ενδιαφέρει το ζήτημα της κοινωνικής οικονομίας, είναι γιατί μας επιτρέπει να σκεφτούμε και να υλοποιήσουμε πρακτικές που έρχονται πιο κοντά στη δυνατότητα μιας διαφορετικής οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Μόνο που αυτές τις δυνατότητες δεν τις αντιλαμβανόμαστε ως μια ακόμη φωνή στην πλουραλιστική οικονομία, αλλά ως αντίθεση στις δομικές αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού.

Βιβλιογραφία

Adaman, F. and Madra, Y. M. (2002). "Theorizing the 'third sphere': A critique of the persistence of the 'economistic fallacy'". *Journal of Economic Issues*, XXXVI (4).

Aiken, M. (2006). "Contracting with the private sector for services: New challenges for the third sector?", An Exploratory Working Paper, Paper presented at VSSN Day Conference, Wed 16th May 2006, South Bank University, London, available mid-June 2007 at http://technology.open.ac.uk/cru/publicatold.htm

Aiken, M. (2007). "What is the role of social enterprise in finding, creating and maintaining employment for disadvantaged groups?", A social enterprise think piece for the Office of the Third Sector.

Alber, J. (2006). "The European social model and the United States", *European Union Politics*, 7/3, London: Sage Publications.

Ben-Ner, A. and Gui, B. (2003). "The theory of nonprofit organizations revisited", in Anheier, H., K. and Ben-Ner, A. (eds), *The Study of Nonprofit Enterprise: Theories and Approaches*, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Ben-Ner, A. and Van Hoomissen, T. (1991). "Nonprofit organizations in the mixed economy: A demand and supply analysis", *Annals of Public and Cooperative Economics*, 62, pp. 519-550.

Borzaga, C. and Defourny, J. (2001). *The Emergence of Social Enterprise, London: Routledge*.

Campi, S., Defourny, J. and Gregoire, O. (2006). "Work integration social enterprises: Are they multiple goal and multi-stakeholder organizations?", in Nyssens, M. (ed.), *Social Enterprise: At the Crossroads of Market, Public Policies and Civil Society*, London: Routledge.

Castles, F. C. (2004). *The Future of the Welfare State. Crisis Myths and Crisis Realities*, New York: Oxford University Press.

CIRIEC (2007). *Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Σύνοψη της έκθεσης που εκπονήθηκε για την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή

από το CIRIEC (Διεθνές Κέντρο Έρευνας και Πληροφόρησης για τον Δημόσιο Τομέα και την Κοινωνική και Συνεργατική Οικονομία).

Christoforou, A. (2003). "Social capital and economic growth: The case of Greece", Paper prepared for the 1st PhD Symposium on Social Science Research in Greece of the Hellenic Observatory, European Institute, London School of Economics, Saturday, 21st of June.

Defourny, J. (2001). "Introduction: From third sector to social enterprise", in Borzaga, C. and Defourny, J. (eds), *The Emergence of Social Enterprise*, London: Routledge.

Defourny, J. and Develtere, P. (1999). *The Social Economy: The Worldwide Making of a Third Sector*, Liège: Centre du Economie Sociale, University of Liège.

Defourny, J. and Pestoff, V. (eds) (2008). "Images and concepts of the third sector in Europe", *EMES Working Papers Series*, 08/02, Liège: EMES European Research Network.

Defourny, J., Favreau L. and Laville, J.-L. (2001). "Introduction to an international evaluation", in Spear, R., Defourny, J., Favreau, L. and Laville, J.-L. (eds), *Tackling Social Exclusion in Europe: The Contribution of the Social Economy*, Aldershot/ England: Ashgate.

Demoustier, D. and Rousseliere, D. (2004, June). "Social economy as social science and practice: Historical perspectives on France", Paper presented at the Eleventh World Congress of Social Economics "Social economics: A paradigm for a global society", Albertville.

Evans, M. and Syrett, S. (2007). "Generating social capital: The social economy and local economic development", *European Urban and Regional Studies*, 14, pp. 55-74.

Evers, A. and Laville, J. L. (2004). *The Third Sector in Europe*, Cheltenham, U.K. & Northampton, USA: Edward Elgar.

Ferrera, M., Matsaganis, M. and Sacchi, S. (2002). "Open co-ordination against poverty: The new EU 'social inclusion process'", *Journal of European Social Policy*, 12/3, pp. 227-239, London: Sage Publications.

Fine, B. (2001). *Social Capital vs Social Theory – Political Economy and Social Science at the Turn of the Millenium*, London: Routledge.

Folbre, N. and Goodin, R. E. (2004). "Revealing altruism", *Review of Social Economy*, 62 (1), pp. 1-25, London: Routledge.

Gonzales, V. (2007). "Social enterprises, institutional capacity and social inclusion", in Noya, A. and Clarence, E. (eds), *The Social Economy. Building Inclusive Economies*, OECD: Paris.

Gough, J., Eisenschitz, A. and McCulloch, A. (2006). *Spaces of Social Exclusion,* New York: Routledge.

Graefe, P. (2001). "Whose social economy? Debating new state practices in Québec", *Global Social Policy*, 21/1, pp. 35-58.

Graefe, P. (2005). "Roll-out neoliberalism and the social economy", Conference Paper, http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2005/Graefe.pdf.

Graefe, P. (2006). "The social economy and the american model. Relating new social policy directions to the old", *Global Social Policy*, 6/2, pp. 197-219, London: Sage Publications.

Hansmann, H. (1987). "Economic theories of nonprofit organizations", in Powell, W. W. (ed.), *The Nonprofit Sector*, New Haven: Yale University Press.

Hodge, S. and Howe, J. (1999). "Can the European social model survive?", *European Urban and Regional Studies*, 6, pp. 178-184.

Kingma, B. R. (1997). "Public good theories of the non-profit sector: Weisbrod revisited", *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 8/2, pp. 135-148.

Laville, J.-L. (2003). "A new European socioeconomic perspective", *Review of Social Economy*, LXI (3).

Laville, J.-L., Borgaza, C., Defourny, J., Evers, A., Lewis, J., Nyssens, M. and Pestoff, V. (1999). "Third system: A European definition". Available at: http://www.istr.org/networks/europe/laville.evers.etal.pdf

Laville, J.-L., Levesque, B. and Mendell, M. (2007). "The social economy: Diverse approaches and practices in Europe and Canada", in Noya, A. and Clarence, E. (eds), *The Social Economy. Building Inclusive Economies*, OECD, Paris.

Levitas, R. (2000). "Community, utopia and new labour", *Local Economy*, 15 (3), pp. 188-197.

Levitas, R. (2004α). «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα ντυρκεμιανή ηγεμονία», στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.

Levitas, R. (2004β). «Τι είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός;», στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.

Lloyd, P. (2007). "The social economy in the new political economic context", in Noya, A. and Clarence, E. (eds), *The Social Economy. Building Inclusive Economies*, Paris: OECD.

Lyberaki, A. and Paraskevopoulos, C. J. (2002). "Social capital measurement in Greece", OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement, London U.K., September 25-27.

Monzon, J. L. and Chaves, R. (2008). "The European social economy: Concept and dimensions of the third sector", *Annals of Public and Cooperative Economics*, 79 (3/4), pp. 549-577.

Moulaert, F. and Ailenei, O. (2005). "Social economy, third sector and solidarity relations: A conceptual synthesis from history to present", *Urban Studies*, 42 (11), pp. 2037-2053.

Nyssens, M. (2006). "Social enterprise at the crossroads of market, public policy and civil society", in Nyssens, M. (ed.), *Social Enterprise: At the Crossroads of Market, Public Policies and Civil Society*, London: Routledge.

Pestoff, V. (2009). "Democratic governance: Citizen participation and co-production in the provision of personal social services in Sweden", *Annals of Public and Cooperative Economy*, 80 (2), pp. 197-224.

Rose-Ackerman, S. (1996). "Altruism, non profits and economic theory", *Journal of Economic Literature*, 34, pp. 701-728.

Rose-Ackerman, S. (1997). "Altruism, ideological entrepreneurs and the non-profit firm", *Voluntas*, 8 (2), pp. 120-134.

Salamon, L. M. and Anheier, H. K. (1998). "Social origins of civil society: Explaining the nonprofit sector cross-nationally", *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9 (3), pp. 213-248.

Salamon, L. M., Sokolowski, S. W. and Anheier, H. K. (2000). "Social origins of civil society: An overview", *Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, 38, Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.

Steinberg, R. (2006). "Economic theories on non profit organizations", in Powel, W. W. and Steinberg, R. (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*, New Haven Conn: Yale University Press.

Taylor-Gooby, P. (ed.) (2004). *New Risks, New Welfare. The Transformation of the European Welfare State*, New York: Oxford University Press.

Valentinov, V. (2005). "Explaining nonprofit organisation: The social value approach", Paper presented at the First ISTR-EMES International Conference "Concepts of the Third Sector: The European Debate. Civil Society, Voluntary and Community Organizations, Social Economy", Paris.

Vaillancourt, Y. (2009). "The participation of the third sector in the coproduction and the co-construction of public policy", *EMES Conferences Selected Papers Series*.

Weisbrod, Burton A. (1975). "Toward a theory of the voluntary nonprofit sector in a three sector economy", in Phelps, Edmund S. (ed.), *Altruism, Morality, and Economic Theory*, New York: Russell Sage Foundation.

Yates, C. A. B. and Leach, B. (2006). "Why 'good' jobs lead to social exclusion", *Economic and Industrial Democracy*, 27, pp. 341-368.

Young, R. (1999). "Prospecting for new jobs to combat social exclusion: The example of home-care services", *European Urban and Regional Studies*, 6 (2), pp. 99-113. London: Sage Publications.

Γκίντενς, Α. (1998). *Ο Τρίτος Δρόμος. Η Ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, (μετάφραση Ανδρέας Τάκης από την αγγλική έκδοση του 1998: Anthony Giddens, *The Third Way*, Polity Press & Blackwell Publuishers Ltd.), Αθήνα: Πόλις.

Γράβαρης, Δ. (2003). «Η σχέση παθητικών και ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης στο εσωτερικό της συνολικής κρατικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας», στο Βενιέρης, Δ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επ.), *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Δεδουσόπουλος, Α. (2000). *Θεωρίες της Ανεργίας. Τόμος Πρώτος. Η κρίση στην αγορά εργασίας: Ρύθμιση – Ευελιξίες – Απορρύθμιση*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.

Κοταλακίδης, Γ. (2007). «Η κοινωνική πρόνοια στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης και του μετασχηματισμού του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη: Η περίπτωση των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας στην Ελλάδα», Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Πολάνυι, Κ. (2007). *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Πολυζωίδης, Π. (2006). *Εθελοντισμός στην Κοινωνική Προστασία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σύσταση της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για την Ενεργητική Ένταξη των Ατόμων που Αποκλείονται από την Αγορά Εργασίας (Οκτώβριος 2008).

Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2004). «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Ατροφική ή αφανής», στο Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (επιμ.), *Η Αγνωστη Κοινωνία Πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός.

Χρυσάκης, Μ., Ζιώμας, Δ., Καραμητοπούλου, Ν. και Χατζαντώνης, Δ. (2002), *Προοπτικές Απασχόλησης στον Τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας*, Αθήνα: Σάκκουλα.

Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 19ης Φεβρουαρίου 2009 σχετικά με την κοινωνική οικονομία, 2008/2250 (INI).

ISBN: 978-960-9571-02-9